

University of Groningen

De religie en het ontstaan van de psychiatrie

Vandermeersch, Patrick

Published in:
Tijdschrift voor Theologie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1979

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Vandermeersch, P. (1979). De religie en het ontstaan van de psychiatrie. *Tijdschrift voor Theologie*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

P. VANDERMEERSCH, *De religie en het ontstaan van de psychiatrie. Rond de relatie tussen theologie en de wetenschappen van de psychè*. In: Tijdschrift voor Theologie 19 (1979) 329-351; herdrukt in: Maandblad geestelijke volksgezondheid 35 (1980) 1088-1110 en in: J.M.W. BINNEVELD E.A., *Een psychiatrisch verleden. Uit de geschiedenis van de psychiatrie*, Baarn, Ambo, 1982, 64-93.

P. Vandermeersch

De religie en het ontstaan van de psychiatrie

De historische gelaagdheid van de problematiek

Indien, zoals R. Otto stelt, het 'tremendum' en het 'fascinans' tot het wezen van iedere religie behoren, speelt deze ambivalentie van vrees en aantrekking ongetwijfeld een rol in de relaties tussen theologie en psychologie. Steeds opnieuw probeert men op methodische gronden de grenzen van beide disciplines af te bakenen. Doch de ijver die hierbij aan de dag gelegd wordt, laat eigenlijk vermoeden dat de lijn niet zo makkelijk te trekken valt. Enerzijds wil men graag weten hoe de resultaten van het psychologisch onderzoek in de theologie te gebruiken zijn; de psycholoog hanteert een stel technieken om het innerlijke leven van de mens te bestuderen die de theoloog best ook zou willen benutten. Anderzijds wil men de autonomie van de theologie verrekenen. Naast de principiële reden, dat niet alleen de observatie maar ook het geloof tot de wezenlijke fundamenteën van de theologie behoort, speelt ook een verdedigingsreflex een rol: de psychologie lijkt vaak geneigd het geloof tot louter psychische processen te willen reduceren.

Het is evenwel niet gemakkelijk met klare definities en methodologische onderscheidingen psychologie en theologie te omgrenzen, om dan nadien een mogelijke uitwisseling tussen beide disciplines te bespreken. De klassieke stelling dat een wetenschap bepaald wordt doordat ze een eigen object heeft en eigen methodes hanteert, brengt hier in de praktijk weinig klaarheid. Iedere theoloog weet dat het object van zijn wetenschap - God - niet van bij de aanvang met klare contouren gegeven is. Het is vaak met een eschatologische hoop dat hij droomt op het eind van zijn onderzoek enkele zinvolle omtrekken van het Godsbeeld te zullen schetsen. Het object van de psychologie - het psychische - is even onduidelijk, en als men zich even herinnert dat 'psychè' eigenlijk 'ziel' betekent, zit men verdacht dicht bij de theologie.¹ Indien wij de methode van de theologie wilden behandelen, zou het een lang verhaal worden. In de psychologie is het probleem van de

1. Het spel der synoniemen suggereert vaak een bij nader toezien hoogst problematisch onderscheid. Het volstaat echter niet de taalkundige illusies te corrigeren, men moet ook nagaan welke sociale praktijk zij pogen te legitimeren. Wat de wetenschappen van de 'ziel' betreft gingen wij hier verder op in: P. VANDERMEERSCH, *Het gekke verlangen: Psychotherapie en ethiek*, Antwerpen/Nijmegen 1978, 44-55.

methode niet geringer.² Onder de gemeenschappelijke naam ‘psychologie’ vat men zowel de skinneriaanse gedragspsychologie als de fenomenologie van MerleauPonty, terwijl het toch niet zo duidelijk is wat aan deze twee benaderingen gemeenschappelijk is. En waar moeten verder sterk verwante disciplines gesitueerd worden als psychiatrie, psychotherapie en psychoanalyse, die elk beweren grondig van hun buurman te verschillen en toch veel contacten met de psychologie onderhouden,³ alhoewel een handboek dat tot de psychologie wil inleiden er zwijgend aan voorbij kan gaan?⁴

Bij alle discussies over onderscheid en relaties tussen verschillende wetenschappelijke benaderingen doet men echter al te vaak alsof die wetenschappen reeds te allen tijde bestaan hebben, of tenminste, alsof ze reeds te allen tijde hadden moeten bestaan, ook al zijn zij door toevallige omstandigheden slechts onlangs een reëel leven gaan leiden. Nochtans zou de vraag onderzocht moeten worden in welke mate het ontstaan zelf van de verschillende autonome menswetenschappen niet een antwoord is op wat op een gegeven ogenblik gebeurd is in wat wij nu, achteraf, een ‘andere’ wetenschap noemen. Als b.v. tegelijk met Wundt de empirische psychologie ontstaat die zich van de filosofie afsplitst, dan is dat niet noodzakelijk omdat er eigenlijk al altijd een empirische psychologie had moeten bestaan, maar omdat er met een afsplitsing gereageerd is tegen een benaderingswijze in wat tot dusver ‘filosofie’ heette. Is dit eenmaal gebeurd, dan heeft het natuurlijk zijn weerslag op wie voortaan filosofie gaat bedrijven, en in tweede instantie kan men zich dan het hoofd breken over het onderscheid tussen filosofie en psychologie, stellen dat de filosofen van voor het splitsingsmoment geen echte filosofen waren, en dergelijke. Doch de eigenlijke problematiek blijft onaangeroerd: de motieven die gedurende de laatste twee eeuwen steeds weer nieuwe menswetenschappen hebben laten ontstaan.

Wie met een dergelijk oog de geschiedenis gaat bekijken, staat versteld van de verbanden die telkens gelegd kunnen worden tussen enerzijds ontwikkelingen in het religieuze leven en de theologie en anderzijds de verschillende golven waarin is ontstaan wat wij met een verzamelterm de ‘wetenschappen van de psychè’ kunnen noemen. Als noodzakelijk voorwerk voor een meer omvattende studie wil ik hier ingaan op een vergeten brok geschiedenis, die ons hedendaags standpunt terzake nochtans beslissend heeft

2. Een uitstekend en te weinig bekend artikel over de methodologie van de psychologie is: P. GRÉCO, *Epistémologie de la psychologie*, in: J. PIAGET (red.), *Logique et connaissance scientifique*, Parijs 1976, 925-991.

3. Voor het feit dat de psychoanalyse weigert zichzelf als psychotherapie te bestempelen, zie b.v. M. MANNONI, *La théorie comme fiction: Freud, Groddeck, Winnicott, Lacan*, Paris 1978; F. DOLTO, voorwoord op M. MANNONI, *Le premier rendez-vous avec le psychanalyste*, Paris 1965, 5-49.

4. Zoals het voor het overige degelijke boek van C. SANDERS, E.A., *Inleiding in de grondslagen van de psychologie*, Deventer 1976.

bepaald: de wijze waarop de psychiatrie ontstond en de factoren die hierbij een rol hebben gespeeld.

In dienst van de burgerlijke maatschappij?

De handboeken⁵ laten de psychiatrie ontstaan tijdens de Franse Revolutie. Hierbij krijg je steeds opnieuw hetzelfde stichtende verhaal te horen: Philippe Pinel vond bij zijn benoeming als directeur van Bicêtre een menigte krankzinnigen die als dieren opgesloten en geketend waren. Dit feit had overigens niets uitzonderlijks: Spanje uitgezonderd,⁶ werden de gekken overal in Europa op dezelfde weinig menswaardige wijze behandeld. Samen met Tuke in Engeland en Chiarugi in Italië behoorde Pinel echter tot de verlichte geesten die inzagen, dat geestesgestoorden geen misdadigers waren, en dat de wijze waarop ze opgesloten waren hun iedere kans op herstel ontnam. Hij had de moed om het feit te erkennen dat deze mensen ziek waren en niet gestraft, maar medisch behandeld moesten worden. Spijts de scepsis en de tegenkating van de burgerlijke overheid bevrijdde hij de 'gealiënerden' dan ook van hun ketenen. De medische psychiatrie was geboren.

Deze klassieke voorstelling van de medische hagiografie heeft de laatste twintig jaar steeds meer kritiek ondervonden. Vooral onder invloed van M. Foucaults baanbrekende werk *Histoire de la folie* raakte men steeds meer attent op de machtsstructuren die vanaf de aanvang in de medische psychiatrie vervat waren.⁷ De kritische sociologie ziet in de daad van Pinel niet langer

5. Het basiswerk ter zake blijft nog steeds G. ZILBOORG & G. HENRY, *A History of Medical Psychology*, New York 1941. Het is uitvoeriger en genuanceerder dan heel wat recentere handboeken. Uit deze laatste vermelden wij A. ROBACK, *History of Psychology and Psychiatry*, London 1962, dat veel gebruikt wordt. Beter is o. i. F. ALEXANDER & S. SELESNICK, *The History of Psychiatry: An Evaluation of Psychiatric Thought and Practice from Prehistoric Times to the Present*, New York 1966. De Franse vertaling van dit werk heeft de voorkeur, omdat de vertalers in voetnoot heel wat onnauwkeurigheden hebben rechtgezet: *Histoire de la psychiatrie: Pensée et pratique psychiatrique de la préhistoire à nos jours*, Paris 1972.

6. Over de bijzondere situatie van Spanje op dit gebied zie P. BASSOE, *Spain as the Cradle of Psychiatry*, in: *Amer. Jn. of Psych.*, mei 1945, 731-738.

7. M. FOUCAULT, *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris 1961. Van deze tekst verscheen in 1975 een door de auteur zelf verkorte uitgave onder de titel: *Histoire de la folie à l'âge classique* (Paris); hierop gaat de Nederlandse vertaling terug: *Geschiedenis van de waanzin in de 17de en 18de eeuw*, Meppel 1975. Enkele belangrijke hoofdstukken van de oorspronkelijke tekst vindt men er dan ook niet terug. Daarom verwijzen wij meestal naar de ruim verspreide heruitgave van de volledige tekst, met opnieuw als titel: *Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris, z.j. - Een kritische reflectie op het werk van Pinel vindt men verder in G. SWAIN, *Le sujet de la folie: Naissance de la psychiatrie*, Toulouse 1977. Verder is er het goede kritisch-historisch artikel van J. POSTEL, *Philippe Pinel et le mythe fondateur de la psychiatrie française*, in: *Psychanalyse à l'université*, dl. 4, 1979, 197-244. Hoe na Pinel de psychiatrische instelling en de wetgeving betreffende de geesteszieken ontstonden, wordt beschreven in R. CASTEL, *L'ordre psychiatrique: L'âge d'or de l'aliénisme*, Paris 1976.

een fundamentele breuk met het verleden, maar slechts een moment waarop een nieuw instrumentarium ontstaat om een proces dat veel vroeger ontstaan was, op een effectieve wijze te continueren. Dit proces is het geleidelijk buitensluiten van de irrationaliteit; het was aan het einde van de middeleeuwen op gang gekomen en essentieel verbonden met het ethos van de burgerlijke maatschappij.

De belangrijke datum wordt dan 1656, wanneer het Hôpital Général te Parijs opgericht wordt, een voorbeeld dat heel snel in Europa navolging krijgt. Dit 'hôpital' (letterlijk: 'gasthuis') is in eerste instantie geen ziekenhuis. Het is bedoeld als instelling die onderdak moet verschaffen aan de armen van Parijs, "van elk geslacht, afkomst of leeftijd, van welke hoedanigheid of geboorte dan ook, en in welke staat zij zich mogen bevinden: gezond of gebrekkig, ziek of herstellend, geneeslijk of ongeneeslijk."⁸ Het is overigens geen vrijblijvend liefdadig aanbod: wie zich niet op eigen kracht in de maatschappij weet te handhaven en in zijn levensonderhoud kan voorzien, wordt onder dwang opgenomen. Het is het begin van wat Foucault 'de grote opsluiting' noemt: bedelaars, boeren die door de oorlogen van hun land werden verdreven, oudgedienden uit het leger, de eerste industriële werklozen en de gekken worden in hospitalen geïnterneerd. Het feit dat de opkomende burgerlijke maatschappij deze bonte mengeling als één groep behandelt, verradt een onderliggende ethos, waarin normaliteit, rationaliteit en werkzaamheid als noodzakelijk verbonden begrippen worden opgevat: wie normaal is, handelt redelijk, respecteert de sociale orde en accepteert het productieve economische ideaal. Wie dit niet doet, valt op gelijke wijze buiten het normale, wat ook het punt moge zijn waar zijn afwijking van het gemeenschappelijke ideaal het meest opvalt. De term 'gealiënerde', waarmee de geesteszieke wel wordt aangeduid, duidt deze sociaal uitgeslotenheid goed aan. Vanuit ons taalgebruik zouden wij de gehele groep van de geïnterneerden 'gealiënerden' of 'vervreemden' noemen, alhoewel men destijds toch enkel de gekken 'gealiënerden' noemde, wat aantoont dat iedereen toch niet over dezelfde kam geschoren werd.

Niet alleen de opsluiting, maar ook de behandeling in de hospitalen laat het ideaal van redelijkheid, orde en werkzaamheid duidelijk blijken. Onder het motto dat de ledigheid de moeder van alle ondeugden is, wordt iedereen binnen het hospitaal aan een heel strikt levensritme onderworpen, waarin verplichte arbeid een belangrijk onderdeel van de heropvoeding is.⁹ Of men die arbeid nu direct met productiviteit mag gelijkstellen - zoals een vereenvoudigende sociologische geschiedenisinterpretatie soms haastig doet -

8. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, o.c., 60; *Geschiedenis van de waanzin*, o.c., 48.

9. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, o.c., 84-85; *Geschiedenis van de waanzin*, o.c., 64-65.

is echter niet duidelijk.¹⁰ Vaak wordt er werk opgelegd dat precies niet productief is. Zo ging men bij de waterput de paarden vervangen door de geïnterneerden om toch maar over voldoende mogelijkheden tot dwangarbeid te beschikken.¹¹ De heropvoeding door de arbeid betekent helemaal niet dat men de ervaring van vreugde om het bereikte arbeidsresultaat wil oproepen. Het is de waarde van de arbeid om de arbeid die opgelegd wordt. Arbeid adelt, niet omdat een mens leert genieten van wat hij door moeizaam werk kan produceren, maar omdat de arbeid teken van een absolute ethische waarde is geworden, waarnaar geen verdere vragen gesteld worden. Foucault resumeert: "De gevangene die kan en wil werken, wordt in vrijheid gesteld; niet zozeer omdat hij opnieuw nut zal afwerpen voor de maatschappij, maar omdat hij zich opnieuw heeft onderworpen aan het grote ethische pact van het mensenbestaan."¹²

De religie wordt uitdrukkelijk bij het heropvoedingssysteem betrokken. In de gasthuizen wordt geloofsonderricht gegeven en de godsdienstige oefeningen behoren tot het opgelegde dagschema. Bovendien worden zowel in de katholieke als in de protestantse landen zielzorgers aan de hospitalen verbonden; zij moeten de geïnterneerden troosten en hen aansporen tot beter gedrag.¹³ Dit betekent evenwel niet dat de hospitalen religieuze instellingen zijn, integendeel. Terwijl tot dan toe de greep van het kerkelijke gezag op de ziekenzorg en de charitatieve instellingen overwegend was geweest, wordt het nu nadrukkelijk uit het beheer van de hospitalen geweerd, zij het niet zonder moeilijkheden.¹⁴ Maar wij staan duidelijk aan een begin van het proces van de laicisatie of secularisatie van de moraal, al zal de strijd hieromheen pas

10. Op die wijze wordt ook vaak de burgerlijke seksuele moraal geïnterpreteerd: alleen een productieve seksualiteit was acceptabel. Ten onrechte beroept men zich hierbij vaak op het werk van Van Ussel, terwijl deze, net zoals Foucault, het mechanisme van de verinnerlijking als typerend voor de burgerlijke maatschappij zal aangeven: J. VAN USSEL, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel 1968, 81-82.

11. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, o.c., 81; *Geschiedenis van de waanzin*, o.c., 61.

12. De Nederlandse vertaling (*Geschiedenis van de waanzin*, o.c., 67) is hier gebrekkig: het woord 'pacte', dat de idee van het verbond tussen de leden van de burgerlijke maatschappij uitdrukt, werd vervangen door de term 'gebod', waarna drie woorden werden toegevoegd: "te moeten werken" ("onderworpen aan het grote ethische *gebod* van het mensenbestaan: *te moeten werken*"). Dit is een simplificerende vertekening van Foucaults opvatting, die in de volgende hoofdstukken zal aantonen dat dit ethische pact niet zomaar op productiviteit gericht is, maar wel het gevolg is van een specifieke opvatting over de menselijke rede.

De oorspronkelijke Franse tekst luidt: "Et au fond, c'est dans ce contexte que l'obligation du travail prend son sens: à la fois exercice éthique et garantie morale. Il vaudra comme ascèse, comme punition, comme signe d'une certaine attitude du coeur. Le prisonnier qui peut et qui veut travailler sera libéré; non pas tellement qu'il soit à nouveau utile à la société, mais parce qu'il a souscrit à nouveau au grand pacte éthique de l'existence humaine." *Histoire de la folie*, o.c., 86.

13. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 87-91; *Geschiedenis van de waanzin*, 66-71. Zie ook de dagindelingen in de hospitalen, die men in annex bij de Franse uitgave vindt.

14. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 61-62; *Geschiedenis van de waanzin*, 49-51.

duidelijk losbarsten bij de Franse Revolutie, en vooral bij de Restauratie daarna. De oprichting van het hospitaal is een duidelijk teken van deze wending: "Voor het eerst worden er moraliteitsinstellingen opgericht, waar een merkwaardige synthese tussen morele verplichting en burgerlijke wet tot stand komt."¹⁵

Het nieuwe is hierbij niet zozeer dat de staat een bepaalde moraal, nl. die van de burgerlijke maatschappij, wil opleggen, en hierbij de religie selectief gebruikt wanneer zij dienstbaar kan zijn, maar het feit dat de staat zich bekommert om het proces van de verinnerlijking van de morele norm. Opgesloten wordt wie op een dieper niveau een bepaalde innerlijke keuze niet gemaakt heeft en daarom tot ongeordend gedrag komt. Die keuze bestaat uit de wilsdaad om afstand te doen van het irrationele; en het is precies om die innerlijke keuze af te dwingen dat het hospitaal als een heropvoedingsgesticht opgericht wordt.

Dat het om die innerlijke keuze gaat, en niet om een - verder niet uit te diepen - repressie van wie weigert zich aan de burgerlijke maatschappij te onderwerpen, blijkt uit het feit dat steeds meer 'immorele' mensen in de hospitalen geïnterneerd worden.¹⁶ Zij worden dus niet langer in de bestaande gevangenissen opgesloten. Het criterium van de moraliteit, begrepen als innerlijke keuze, brengt dus binnen de muren van het hospitaal een groep mensen bijeen tussen wie men vroeger geen verwantschap zag, en die wij nu opnieuw zouden onderscheiden, zij het met andere criteria dan voor de oprichting van het hospitaal. De 'immorelen' die samen met de bedelaars en de gekken worden opgesloten, zijn diegenen die op het stuk van de seksualiteit de orde van de burgerlijke maatschappij aantasten. Homoseksuelen belandden niet langer op de brandstapel maar in het hospitaal, en daar kregen zij gezelschap van 'losbandigen',¹⁷ verkwisters van het familiebezit en lijders aan venerische ziekten. Ook andere vormen van immoraliteit werden ter correctie aan het hospitaal toevertrouwd: blasfemie en profanatie, die niet langer met het uitrukken van de tong worden gestraft maar nu als een uiting van 'irrationaliteit' worden behandeld. Ten slotte is er een personage dat typisch is voor de mentaliteitswisseling die zich aan het voltrekken is: de erudiete libertijn die bewust koos voor het irrationele. De opsluiting van

15. Ook hier is de Nederlandse vertaling misleidend. De Franse tekst luidt: "Pour la première fois, on instaure des établissements de moralité, où se noue une étonnante synthèse entre obligation morale et loi civile. L'ordre des Etats ne souffre plus le désordre des coeurs." (*Histoire de la folie*, 87). In de Nederlandse vertaling wordt het: "Inrichtingen tot het handhaven van een bepaalde moraal ... waarin de verbazingwekkende synthese van morele plicht en burgerlijke wet verwezenlijkt is." (*Geschiedenis van de waanzin*, 67.)

16. Het hoofdstuk dat Foucault hieraan wijdt, draagt als titel: "Le monde correctionnaire" (*Histoire de la folie*, 92-113). Het ontbreekt in de Nederlandse vertaling.

17. Het Franse woord 'débaucher' heeft de dubbele betekenis van 'aansporen tot losbandig leven' (débauche) en van 'arbeidskrachten van iemand afnemen' (débauchage).

markies de Sade te Charenton getuigt op een exemplarische wijze van het ethisch karakter van de internering, alhoewel wij op dit ogenblik reeds staan op het keerpunt naar de overheersing van de medische benadering: tegen het verblijf van de markies zal protest rijzen en dergelijke gevallen zal men opnieuw willen verwijzen naar de Bastille, de gewone gevangenis: Charenton moet een écht (19de-eeuws) hospitaal worden, en dergelijke misdaden kan men toch niet onder de categorie 'ziekte' plaatsen.¹⁸

Uit het feit dat de internering bedelaars, gekken en immorelen samen onder de noemer van de uitsluiting plaatst, valt af te lezen waarvan precies de mens in de klassieke tijd afstand hoort te doen: de ongeordende toestand van de natuur, de brutale animaliteit, zoals die het scherpst tot uiting komt in de irrationaliteit van de waanzin.¹⁹ De natuur is in deze periode allesbehalve het toonbeeld van orde, harmonie en rust dat de romantiek ervan zal maken. De natuurtoestand die de mens kan verlokken is de fascinerende chaos, waarvan de mens door een wilsdaad afstand moet doen. Wat de filosofie betreft, vinden wij dit wantrouwen voor de natuur typisch uitgedrukt in het cartesische 'cogito': wie tot de waarheid wil komen moet aan de kwade genius ontsnappen en na de uitsluiting van de niet-rationele zintuiglijkheid de werkelijkheid van buitenaf door de zuivere rede pogen te reconstrueren.²⁰ Ook in de politieke filosofie wordt de natuurtoestand, in tegenstelling tot wat Rousseau zal doen, voorgesteld als de strijd van allen tegen allen, en is het sociaal contract de wilsdaad die orde schept.²¹ Deze visie op de rationaliteit als ethische keuze zet de internering om in een correctieve sociale praktijk: aan de gekke stemmen die de mens naar de chaos teruglokken moet het zwijgen worden opgelegd. Wie de ascese niet opbrengt om voor orde, werkzaamheid en redelijkheid te kiezen, weigert eigenlijk voor de menselijke waardigheid te opteren: dit is de zin van de internering in de 17de en 18de eeuw.

Vanaf dit standpunt bekeken, betekent het ontstaan van de medische psychiatrie dan ook niet zoveel nieuws. De gek 'ziek' verklaren is ietwat meer humaan dan wat in het correctieve hospitaalsysteem gebeurde, maar het blijft een uitdrukking van de weigering om maar enige zin aan het 'irrationele' toe te kennen. De waanzin heeft aan de 'normale' mens niets te leren, want zij wordt beschouwd als een toestand die radicaal verschilt van het gewone. In tegenstelling tot wat de psychoanalyse zal (her)ontdekken, gelooft men niet dat de geestesstoornis, spijs haar grillige vormen, uit dezelfde bouwstenen is

18. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 123 (ontbreekt in de Ned. uitg.).

19. Vandaar dat de krankzinnigen geacht werden over een 'dierlijke' kracht te beschikken en ook zonder scrupules als dusdanig behandeld werden. Zie het hfst. 'les insensés' (*Histoire de la folie*, 150-177), 'de zinnelozen' (72-89).

20. R. DESCARTES, *Méditations métaphysiques*.

21. Zo b.v. Hobbes.

opgebouwd als het normale leven, en dat de pathologie, in haar karikatuur, een aantal essentiële structuren van het menszijn blootlegt. Voor de medische psychiatrie is de waanzin, net als voor de vroegere interneringspraktijk, een fenomeen dat uitgebannen moet worden. Het rationele wordt niet uit het irrationele gewonnen, maar het verschijnt vanzelf zodra men het irrationele uitgestoten heeft.

De religie wordt vervangen

Foucaults analyse heeft ongetwijfeld terecht de kritische blik op de psychiatrie gescherpt, en als we er wat uitvoerig op zijn ingegaan, is dat om zijn vaak overgesimplificeerd doorgegeven opvattingen in hun volle rijkdom te laten zien. Nochtans is er iets dat de theoloog in deze visie verwondert: dat er bij dit alles uiteindelijk zo weinig sprake is van de religie - en in ons korte overzicht hebben wij de elementen die er wel betrekking op hebben nog extra in de verf gezet - terwijl de religie toch een beslissende rol heeft gespeeld bij het gehele gebeuren. Het is niet toevallig dat de antipsychiatrie die tien jaar geleden opgang begon te maken, zo vaak in een religieusmystieke problematiek is terechtgekomen. De relatie met de religie was bij het ontstaan van de psychiatrie een van de grote knelpunten, tot men, na een periode van hevige controversen, het probleem niet oploste maar toedekte.

Dat Foucault over deze relatie met de religie zo weinig spreekt, is des te verwonderlijker omdat dit thema een gemeenplaats is in alle handboeken over de geschiedenis van de psychiatrie die het stichtende verhaal van Pinel hebben overgeleverd. Voor het verhaal van het ontstaan van de psychiatrie te Bicêtre vindt men er telkens een hoofdstuk waarin het obscurantisme van de christelijke middeleeuwen wordt opgeroepen. Er wordt verhaald hoe irrationele fenomenen steevast tot een mateloze 'demonologie' leiden.²² Het geloof in bezetenheid en in omgang met de duivel zou schering en inslag geweest zijn, wat menig geestesgestoorde als heks of bezetene op de brandstapel zou hebben doen belanden. Als theoloog huiver je natuurlijk wel eens bij die weinig kritische voorstelling van zaken: er zijn natuurlijk wel enkele heksen verbrand, maar dit betekent niet dat je zomaar de middeleeuwen met enkele extra-eeuwen moet verlengen (de *Malleus malleficarum* verschijnt in 1487), terwijl de (echte) middeleeuwen toch ook weer niet zo duister waren. De vraag blijft echter waarom die geschiedenis van de psychiatrie zo obstinaat het obscurantisme van de religie blijft aanhalen, als was het nodig om haar eigen bestaan te rechtvaardigen.

22. ZILBOORG & HENRY, *o.c.*, 118-174 (de hoofdstukken 'The restless surrender to demonology' en 'The blows of the witches' hammer').

Als je nagaat op welke bronnen deze vorm van geschiedenis van de psychiatrie teruggaat, kom je steeds terecht bij een boek van Calmeil uit 1845, waarin de reeds vijftig jaar oude psychiatrie op haar eigen jeugd terugblikt. Het draagt als titel: *'Over de waanzin, bekeken vanuit het standpunt van de pathologie, de filosofie, de geschiedenis en de rechtspleegkunde, sinds de heropleving van de wetenschappen in Europa tot aan de 19de eeuw; beschrijving van de grote epidemies van eenvoudige of gecompliceerde waan, die de bevolking van weleer hebben getroffen en in de kloosters hebben geheerst. Opsomming van de veroordelingen waaraan de miskende waanzin vaak aanleiding heeft gegeven.'*²³ Dit meer dan duizendbladige werk beschrijft, eeuw na eeuw, wat de gangbare opvattingen waren over de geestesstoornis en hoe het religieuze standpunt het ziektekenmerk ervan heeft miskend. Bladzijden lang kan je dan lezen over de 'demonopathie van de monialen van Cambrai', 'een hystero-demonopathie bij de brigittinen', 'de theo-choreomanie (dansbezetenheid) bij sommige religieuze sekten', enz.

Als je dan verder graaft en de teksten leest die in de eerste jaren van de psychiatrie geschreven werden, vind je minder bruto en massief, maar des te échter, uitingen van een worsteling met de religie. Van die worsteling is het feit dat men de christelijke middeleeuwen wat zwart gekleurd heeft, het gevolg. En hier ligt dan toch een breukpunt met het verleden. Het mag waar zijn dat de medische psychiatrie een voortzetting was van de beweging tot uitsluiting van de irrationaliteit die het Hôpital Général had ingeluid, en op dat stuk geen radicale breuk betekende, maar wat de relatie met de religie betreft is er wél iets nieuws gebeurd. Al die teksten laten duidelijk een mentaliteit blijken die zich wil afzetten tegen het gezag van de religie, ook al voelt zij intuïtief dat die religie een functie heeft bij het bedwingen van het 'irrationele'. Men zocht dan ook naar een instantie die de leegte kon opvullen welke de religie had achtergelaten. Aan de arts zal gevraagd worden de vacante gezagsfunctie over te nemen, en omdat er geen goddelijk woord meer is om dit gezag te legitimeren, zal de arts zijn garantie moeten krijgen van zijn kennis van de natuur - een natuur die niet meer als een chaos maar als een toonbeeld van orde wordt opgevat.

Doch voor wij die fundamentele problematiek van dichterbij bekijken, moeten, wat meer aan de oppervlakte, enkele historische gegevens worden bijeengebracht die merkwaardig genoeg nog zelden in verband zijn gebracht met het religieuze crisiselement van de Franse Revolutie: het ontstaan van de moderne geneeskunde en de toekenning van een belangrijke sociale positie aan

23. L.-F. CALMEIL, *De la folie considérée sous le point de vue pathologique, philosophique, historique et judiciaire, depuis la renaissance des sciences en Europe jusqu'au dix-neuvième siècle; description des grandes épidémies de délire, simple ou compliqué, qui ont atteint les populations d'autrefois et régné dans les monastères. Exposé des condamnations auxquelles la folie méconnue a souvent donné lieu*, Paris 1845, 2 delen.

de arts. De thans vaak gehoorde slagzin ‘de arts vervangt de pastoor’ was in die periode de uitdrukking van een ideaal dat doelbewust werd nagestreefd. En dit geldt niet alleen voor de psychiatrie, maar ook voor de geneeskunde in het algemeen.

De arts als moreel gezag

Als men teruggaat naar het precieze ogenblik waarop Pinel de medische psychiatrie gesticht zou hebben, en de vraag stelt hoe het toen zat met de geneeskunde in het algemeen, komt men voor een grote verrassing te staan: op dat ogenblik bestond er eenvoudig geen medische opleiding meer. De medische faculteiten waren gesloten; men geloofde dat het bestaande medische onderricht toch geen enkel nut had. Daarnaast wou men de corporatieve structuur van het medische beroep als een relict van het ancien régime uit de weg ruimen. Daarom besliste de revolutie dat iedere burger zich als arts mocht vestigen; het volstond dat hij zich liet inschrijven en een belasting betaalde.²⁴

Nu waren er wel al een eeuw lang bittere klachten over de Franse geneeskunde, zowel over de opleiding van de artsen als over de ellendige toestand van de ziekenhuizen.²⁵ Doch daartegenover stond de koppigheid van de medische faculteiten, waar de anatomische theaters er al lang verlaten bij lagen en zonder enige vorm van praktijk boekenwijsheid werd doorgegeven. Een rol speelde ook de treurige toestand van de Franse schatkist. Met veel moeite was Lodewijk XV erin geslaagd het beroep van chirurgijn van dat van barbier te scheiden, maar veel meer was er niet gebeurd.²⁶ Het wachten moe schafte men op 17 maart 1791 alle medische graden af, en in afwachting van de heroprichting van de medische studies wat in 1794 zou gebeuren, waarbij klinische lessen en een stage in een ziekenhuis dan een essentieel onderdeel zouden worden - werd het beroep dus voor iedere burger opengesteld.

Het is dus precies in dit vacuüm - ook een periode van intensieve reflectie - dat Pinel zijn revolutionaire hervorming in de krankzinnigenzorg doorzet; en wel vanuit een standpunt dat, naar hedendaagse maatstaven gemeten, meer wijsgerig dan medisch lijkt. Doch op dit punt mogen we ons door een modern perspectief niet laten misleiden. Als Pinel aan zijn hoofdwerken titels geeft als *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* en *Nosographie philosophique*, is dat gewoon omdat hij nog in de

24. Het basiswerk over deze periode is dit van DAVID M. VESS, *Medical Revolution in France 1789-1796*, Gainesville 1975. Zie ook G. GUSDORF, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières*, Paris 1972, 424-525.

25. Op last van de regering schreef J. TENON zijn *Mémoire sur les hôpitaux de Paris* (Paris 1788), waar men een goed beeld van de toestand krijgt.

26. G. GUSDORF, *o.c.*, 432-438.

traditie stond waarin filosofie en geneeskunde samen horen en het verband tussen beide disciplines feitelijk zelfs bijzonder levendig functioneerde. Wie, zoals Pinel, in het universitaire systeem van het ancien régime was opgeleid, was niet wijsgeer of arts, maar uiteraard beide samen: voor men tot een van de drie hogere faculteiten (theologie, geneeskunde, rechten) werd toegelaten, moest men als basisvorming de wijsgerige faculteit (*facultas artium*) doorlopen hebben.²⁷ Voor Pinel, die een tijd lang de priesteropleiding had gevolgd, was de wijsbegeerte boeiender dan wat hij tijdens zijn medische opleiding te horen kreeg. En als hij na deze laatste cursus naar Parijs verhuist, is dat niet om een medische praktijk te beginnen, maar om privé-les in wiskunde te geven, zich voor de politiek te interesseren en op die wijze interesse te krijgen voor het probleem van de volksgezondheid en de geestesstoornis.

Het wijsgerige denken was trouwens erg invloedrijk tijdens de revolutionaire periode, en bij de heroprichting van de geneeskundige vorming - zoals bij de hervorming van het onderwijs in het algemeen - zullen uitdrukkelijke, wijsgerige opties meespelen. Heel wat leden van de leidinggevende intelligentia uit de revolutionaire beweging kwamen samen in de salons van weduwe Helvetius, waar de bijna officiële filosofie van de revolutie, de 'ideologie', druk besproken werd. Tot de vaste gasten behoorden d'Alembert, Condillac, Malesherbes, d'Holbach, Diderot, en zovele andere leidende geesten van de Revolutie.²⁸

De termen 'ideologie' en 'ideologen' hebben in die tijd niet de betekenis die wij er gewoonlijk aan geven. Het zijn vaste termen die de welbepaalde wijsgerige strekking betitelen welke zich op de eerste plaats interesseerde voor de oorsprong van de 'ideeën' (vandaar de naam). De ideologie is dus op de eerste plaats een wijsgerige stroming met epistemologische belangstelling, en als dusdanig is zij noch zeer groots noch zeer origineel geweest. Hoofdzakelijk ging zij terug op Condillac, die het empirisme van Locke in Frankrijk had binnengebracht en gepopulariseerd.²⁹

De ideologen waren echter geen kentheoretici, die wat academisch, terzijde van de woelige gebeurtenissen, met zuivere wetenschap poogden bezig te blijven. Integendeel, zij waren door en door politiek en ethisch bewogen en zij streefden ernaar hun theoretische overwegingen tot maatschappelijke consequenties te leiden. De Franse Revolutie gaf hun hierbij een uitzonderlijke

27. Al werd die regel niet altijd strikt toegepast. Voor meer details zie S. D'IRSAY, *Histoire des universités françaises et étrangères dès origines à nos jours*, Paris 1933/1935, 2 delen.

28. Zie de inleiding van C. LEHEC op de uitgave van de *Oeuvres Philosophiques de Cabanis* (Corpus général des philosophes français, XLIV/1), Paris 1956, 2 delen, pag. VIII-IX. Zie ook A. GUILLOIS, *Le salon de Mme Helvetius: Cabanis et les Idéologues*, Paris 1894.

29. Het standaardwerk blijft F. PICAVET, *Les Idéologues: Essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses, etc., en France depuis 1789*, Paris 1891. - De belangstelling voor de Ideologie herleeft, zoals blijkt uit het artikel van S. MORAVIA, *Les Idéologues et l'âge des Lumières*, in: Ts. voor de studie v.d. Verlichting, I, 1973, 374-396.

kans. Hier hebben zij ontzettend veel werk geleverd, vooral voor de hernieuwing van het onderwijs. Doch ook de meer uitdrukkelijk politieke en militaire leiders van de revolutie bewogen zich graag in de 'ideologische' kringen. Zo werd op 5 Nivôse van het jaar VI (25 december 1797) Bonaparte gekozen tot lid van het pas opgerichte Nationale Instituut voor de Wetenschappen en de Kunsten, waar de afdeling voor de morele en politieke wetenschappen door de ideologen beheerst werd.³⁰

Voor de hervorming van de geneeskunde is Cabanis een van de meest invloedrijke figuren geweest. Samen met Destut de Tracy was Cabanis een van de toonaangevende ideologische denkers. Zijn hoofdwerk, *Rapports du physique et du moral de l'homme*,³¹ eigenlijk de bundeling van een reeks lezingen voor de afdeling van de morele politieke wetenschappen van het Nationale Instituut voor de Wetenschappen en de Kunsten, werd verschillende malen herdrukt; blijkbaar had Cabanis het mensbeeld van de Franse Revolutie op een aansprekende wijze kunnen uitdrukken. Tegenwoordig wordt het werk nog zelden opengeslagen. Het bevat zoveel voorbijgestreefd materiaal uit de toen opkomende fysiologie, dat het vanuit ons standpunt een vrij materialistische indruk maakt: onvermijdelijk denkt men aan een bepaald type psychologie die de gehele mens uit de structuur van de zenuwbanen wil aflezen. En toch, al is hij op religieus gebied nogal agnostisch ingesteld,³² Cabanis is zeker niet een platvloerse materialist, zoals de Restauratie hem later heeft willen doodverven. Integendeel, zijn interesse voor de fysiologie gaat gepaard met een mensbeeld dat wij in onze terminologie 'psychosomatisch' zouden noemen. Cabanis wil de wisselwerking van het fysische en het morele (wij zouden nu spreken van het 'psychische') in het licht stellen en had verder als bedoeling vanuit een wetenschappelijke benadering van de mens tot een ethiek te komen. Met andere woorden: tegen een ethiek die zich beriep op het gezag als argument, wil Cabanis een ethiek ingang doen vinden die zich op wetenschappelijk inzicht baseert. Vanuit die overweging hecht hij dan ook veel belang aan de geneeskunde en zal hij met klem verdedigen dat, de feitelijke toestand ten spijt, het toch mogelijk moet zijn de geneeskunde op wetenschappelijke wijze uit te oefenen;³³ in die geest zal hij dan ook ijveren voor de heroprichting van een vernieuwde medische opleiding.

30. Hij werd voorgesteld als "een filosoof die even de indruk had kunnen geven dat hij aan het hoofd van de legers stond". Bonaparte antwoordde dat de veroveringen op de onwetendheid de enige échte veroveringen zijn; daarom zijn ze ook de enige die geen spijt achterlaten. Zie de inleiding van C. LEHEC, *o.c.*, pag. XV-XVI; noot 28.

31. Wij gebruiken de uitgave in de *Oeuvres Philosophiques de Cabanis*, I.

32. Zijn religieuze opvattingen vinden wij slechts expliciet uitgedrukt in een posthuum uitgegeven geschrift: *Lettre (posthume et inédite) de Cabanis à M.F. *** sur les Causes premières*.

33. Dit is het thema van Cabanis' *Du degré de certitude de la médecine*.

Cabanis' opvatting dat de geneeskunde niet alleen voor de ziekenzorg belangrijk was, maar ook de basiswetenschap is die de ethiek moet schragen, vinden wij niet alleen in zijn eigenlijke wijsgerige werk, maar ook in de politieke stukken die bij het debat over de medische opleiding gebruikt werden. Blijkbaar was het niet zomaar een bijkomstige privé-mening van Cabanis dat de geneeskunde, als onbevooroordeelde wetenschappelijke studie van de mens in zijn fysische en morele eenheid, de hoeksteen van de nieuwe rationele ethiek moest worden. In Cabanis' rapport voor de raad van de 500 lezen wij:³⁴

"Overigens begint ieder verlicht mens heden ten dage het uitzonderlijk belang van de geneeskunde in te zien; de draagwijdte van haar invloed op de andere delen van de menswetenschap³⁵ wordt erkend. Om aan die visie te beantwoorden en niet onder de maat te blijven van de Verlichting van deze eeuw, moet het onderricht in de geneeskunde de verschillende elementen bevatten die ik zojuist in het kort heb aangeduid. Dit onderricht moet niet alleen de bijzondere vooruitgang van de geneeskunde in enge zin verzekeren en bespoedigen, het moet ook tot doel hebben dat de invloed van deze discipline op het andere geesteswerk iedere dag toeneemt, met name op de rationele filosofie en op de moraal, waarvan wij het licht heel dringend nodig hebben: nu alle bijgeloof is verdwenen, is het ernstig nodig om op stevige basis het moreel systeem van de mens te vestigen, en van de deugd en de vrijheid een echte wetenschap te maken."

De bedoeling is dus duidelijk: nu de religie haar leidinggevende functie heeft moeten afstaan, zal de arts de nieuwe levensgids worden. Hij moet het wetenschappelijke morele gezag worden dat het oude morele gezag dat zich

34. "Quoi qu'il en soit, au reste, tout les hommes éclairés commencent à sentir aujourd'hui la haute importance de la médecine; ils reconnaissent toute l'étendue de son influence sur les autres parties de la science humaine. Pour répondre à leurs vues, pour ne pas rester au-dessous des lumières du siècle, son enseignement doit remplir les différents objets que je viens d'exposer en peu de mots. Il ne doit pas seulement assurer et hâter ses progrès particuliers; il doit encore avoir pour but d'augmenter chaque jour cette grande action qu'elle exerce sur les autres travaux de l'esprit, et notamment sur la philosophie rationnelle et sur la morale, dont le flambeau nous devient d'autant plus nécessaire que, toutes les superstitions étant évanouies, il s'agit sérieusement d'établir, sur des bases solides, le système moral de l'homme, et de faire une science véritable de la vertu et de la liberté." P.J.G. CABANIS, *Rapport fait au conseil des cinq-cents, sur l'organisation des écoles de médecine (Séance du 29 Brumaire an VII)*, in: *Oeuvres Philosophiques de Cabanis*, II, 408.

35. De term werd destijds nog in het enkelvoud gebruikt.

op God beriep, vervangt. Hierbij kunnen bepaalde uitspraken materialistisch klinken, zoals wanneer Cabanis stelt:³⁶

"Men begint tegenwoordig te erkennen dat de geneeskunde en de moraal twee takken van dezelfde wetenschap zijn, die samen de *menswetenschap*³⁷ vormen. Zowel de ene als de andere berusten op een gemeenschappelijke basis: op de fysische kennis van de menselijke natuur. Het is in de fysiologie dat zij de oplossing van al hun problemen moeten zoeken, het vaste steunpunt voor alle speculatieve en praktische waarheidsaffirmaties."

Doch het beroep op de 'fysiologie' betekent bij Cabanis nog niet dat er een causaal eenrichtingsverkeer is van een fysiologisch substraat naar een psychisch epifenomeen. Integendeel: wie de orde van de natuur leest, ontdekt niet alleen de structuur van het lichaam, maar ook de ethische code, die op even duidelijke wijze door de natuur in het menselijk organisme is neergelegd.³⁸

"Daar vind je, door de hand van de natuur zelf onuitwisbaar ingeschreven, die eeuwige principes die de enige stevige basis vormen voor onze rechten en onze plichten. De gelijkheid, de vrijheid, de deugd, het geluk vallen in zekere zin, in een hechte samenhang, met ons bestaan samen."

De natuur heeft God vervangen. De arts, die de orde van de natuur kent, kan nu met het nodige morele gezag de priester vervangen. Het ontstaan van de psychiatrie is hiervan het voorbeeld bij uitstek.

36. "On commence à reconnaître aujourd'hui, que la médecine et la morale sont deux branches de la même science, qui, réunies, composent la science de l'homme. L'une et l'autre reposent sur une base commune: sur la connaissance physique de la nature humaine. C'est dans la physiologie qu'elles doivent chercher la solution de tout leurs problèmes, le point d'appui de toutes leurs vérités spéculatives et pratiques". P.J.G. CABANIS, *Révolution et réforme de la médecine*, in: *Oeuvres Philosophiques de Cabanis*, II, 209-210.

37. De term 'menswetenschap' wordt nog in het enkelvoud gebruikt. De cursivering komt uit de oorspronkelijke uitgave.

38. "Les mouvements, désordonnés ou réguliers de l'âme, ont la même source que les maladies ou la santé du corps: cette véritable source de la morale est dans l'organisation humaine, dont dépendent, et notre faculté, et notre manière de sentir. Là, sont écrits en caractères ineffaçables, ces principes éternels, seul fondement solide de nos droits et de nos devoirs. L'égalité, la liberté, la vertu, le bonheur, enchaînées étroitement l'un à l'autre, se confondent, en quelque sorte, avec notre existence: l'oppression, les préférences iniques, le vice, le malheur, également inséparable et liés, comme dans un invincible et fatal système, dependent toujours d'atteintes évidentes et directes portées à notre nature: de la subversion des rapports qu'établit entre l'homme et ses semblables, leur commune organisation' (*ib.*, 210).

De psychiatrie als morele behandeling

Niet alleen naar zijn titel is het ‘medisch-filosofisch traktaat’ van Ph. Pinel het tegenovergestelde van wat men spontaan verwacht van iemand die voor de stichter van de medische psychiatrie doorgaat.³⁹ Wie het boek ter hand neemt, wordt verrast door de fundamentele stelling van de auteur, dat de voornaamste behandeling van de waanzin de ‘morele behandeling’ of ‘traitement moral’ is. Zeker, Pinel weet dat er soms gedacht wordt aan lichamelijke oorzaken bij de geestesziekte, en meer bepaald is hij ingelicht over de theorieën die aan het zenuwstelsel en aan de hersenen op dit gebied een overheersende rol willen toekennen.⁴⁰ Plichtsgetrouw zal Pinel dan ook ettelijke schedels van psychisch gestoorde nameten en vergelijken met de maten van wat men toch zonder discussie als een ideale vorm van menselijk hoofd moet accepteren: het Apollobbeeld waarover het Parijse museum beschikte.⁴¹ Het besluit van dit onderzoek klinkt erg sceptisch: Pinel wil de zinvolheid van zo’n studie niet uitsluiten, maar zelf is hij toch tot weinig resultaat gekomen. ‘Morele affecten’ (affections morales) zoals te sterke ambitie, religieus fanatisme of een ongelukkige liefde lijken hem veel belangrijkere oorzaken van geestesstoornis, en vermits die meestal slechts optreden nadat de beendervorming voltooid is, verwacht hij a priori niet zoveel van verder schedelonderzoek.⁴² De morele behandeling daarentegen is iets dat Pinel ter harte gaat, zozeer zelfs dat hij met klem zijn eigen bijdrage op dit gebied zal verdedigen tegen de Engelsen, die voor hem de techniek van de morele behandeling uitgewerkt zouden hebben.⁴³

Onder de ‘morele behandeling’ verstaat Pinel een bewust opgezet systeem van overreding, beïnvloeding, dreiging en afschrikking, dat hij met vele voorbeelden illustreert; de kernbedoeling ervan is dat de psychisch gestoorde een heel sterke afhankelijkheid gaat ervaren van een gezagsfiguur

39. De term ‘psychiatrie’ zal pas rond 1810 verschijnen. Zie G. GUSDORF, *o.c.*, 498-499.

40. Pinel citeert ter zake de theorieën van Greding. Zie PH. PINEL, *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie*, Paris An IX, 112.

41. *Ibid.*, 113-118.

42. "Dans le recensement des aliénés que je fis à Bicêtre l'an 3 de la République, je reconnus que les causes déterminantes de cette maladie sont le plus souvent des affections morales très vives, comme une ambition exaltée et trompée dans son attente, la fanatisme religieux, des chagrins profonds, un amour malheureux ... Ces notions préliminaires indiquent d'avance combien doivent être rares les lésions ou difformités du crâne parmi les aliénés, puisque dans l'âge adulte l'ossification des os de la tête est complète, et que les affections morales ne peuvent l'altérer. Il restait seulement à constater cette vérité par des ouvertures des corps très multipliées, et des recherches exactes". *Ibid.*, 110-111.

43. Zie de sectie ‘Les médecins anglais ont-ils publié les règles du traitement moral?’ *Ibid.*, 47-50.

naar wie hij zou moeten opzien. Om dergelijke afhankelijkheidsrelaties in de hand te werken, gaat Pinel de psychiatrische kliniek reorganiseren.⁴⁴

"Bij de behandeling van de waanzin⁴⁵ kon ik vroeger van allerlei middelen gebruik maken, maar over het meest krachtdadige kon ik niet beschikken: dit vindt men slechts in een goed georganiseerd gasthuis. Het bestaat in de kunst de gealiënerde te onderwerpen en zagezegd te temmen, door hem in een zeer nauwe afhankelijkheidsrelatie te brengen tot iemand die, door zijn fysieke en morele kwaliteiten, een onweerstaanbare greep op hem kan hebben en zijn ziekelijke gedachtegang kan veranderen."

Bij het tot stand brengen van die afhankelijkheidsrelatie krijgt de psychiatrische instelling een steeds grotere plaats toegewezen. Reeds bij Pinel is het proces begonnen. Terwijl in de eerste uitgave van zijn 'medisch-filosofisch traktaat' de aandacht essentieel naar de figuur van de arts uitgaat, krijgt het instituut van de psychiatrische instelling vanaf de tweede uitgave een belangrijke plaats toebedeeld.⁴⁶ Over de bouw en de organisatie van het 'asylum', zoals de 'hospitelen' voor krankzinnigen nu zullen heten, zal heel wat inkt vloeien. Hierbij spelen overwegingen rond het verzorgen van een ziek lichaam nog steeds een ondergeschikte rol. Het gaat erom een goed georganiseerd en hiërarchisch ingericht leefverband op te zetten, waarin de gezagsafhankelijkheid zo sterk mogelijk op de patiënten zou drukken. Leuret is op dit gebied de theoreticus die Pinels idee van een morele behandeling systematisch zal uitwerken en verdedigen.⁴⁷ J. Guislain, die te Gent psychiatrie en filosofie doceerde, zou het systeem over Europa verspreiden: hij had de meeste landen afgereisd om zich rekenschap te geven van de wijze waarop de psychiatrie zich ontwikkelde, en zowel zijn reisverslag als zijn suggesties

44. "Dans le traitement de sa manie, il étoit en mon pouvoir d'user d'un grand nombre de remèdes; mais le plus puissant de tous me manquoit, celui qu'on ne peut guère trouver que dans un hospice bien ordonné, celui qui consiste dans l'art de subjuguier et de dompter, pour ainsi dire, l'aliéné, en le mettant dans l'étroite dépendance d'un homme qui, par ses qualités physiques et morales, soit propre à exercer sur lui un empire irrésistible, et à changer la chaîne vicieuse de ses idées." *Ibid.*, 57-58.

45. De term 'manie' betekent bij Pinel gewoon 'waanzin' in het algemeen.

46. Het onderscheid tussen de twee uitgaven van Pinels werk is tot voor kort niet opgemerkt: de eerste uitgave is praktisch onvindbaar en vermits Pinel zelf bij de tweede uitgave schrijft dat hij zijn inleiding ongewijzigd laat, alhoewel dit in feite helemaal niet het geval is, heeft men tot nog toe de inleiding van de eerste uitgave zelden bij het onderzoek betrokken. ZILBOORG citeert in *A History of Medical Psychology* bladzijdenlang de tweede uitgave als was die de eerste. Zie hiervoor het goede kritisch-historische artikel van J. POSTEL, *Philippe Pinel et le mythe fondateur de la psychiatrie française*, in: *Psychanalyse à l'Université*, dl. 4, 1979, 197-244.

47. LEURET, *Du traitement moral de la folie*, Paris 1840.

betreffende de bouw en de inrichting van psychiatrische instellingen⁴⁸ zullen zo invloedrijk zijn, dat men hem de titel gaf van 'Belgische Pinel'.⁴⁹ Guislain zal ook uitdrukkelijk de regeling voorstellen die tot op heden in heel wat landen de relaties bepaalt tussen het medisch personeel en de kloosterordes die zich voor de krankzinnigenzorg inzetten.⁵⁰

Dit brengt ons op de vraag hoe men vanuit een religieus en kerkelijk standpunt tegen heel dit laiciseringsproces, dat het ontstaan van de psychiatrie toch betekende, heeft aangekeken; en omgekeerd, hoe deze laatste zich, expliciet of impliciet, tot de religie verhiel.

Zolang men zich nog volop in de revolutie bevond, is het begrijpelijk dat in heel wat gevallen de geestesstoornis aan religieuze invloeden toegeschreven werd. Pinel schrijft dat het niet verwonderlijk is dat men bij het doorbladeren van de registers van het gasthuis voor krankzinnigen te Bicêtre een hele rij priesters en monniken ingeschreven vindt, alsook rondolende plattelandslieden die zich hadden laten afschrikken door de vreselijke wijze waarop hun de toekomst uitgetekend werd. Naarmate het vuur van de revolutie afnam en restauratieve tendensen zich sterker aftekenden, verminderde echter de pathogene rol die men aan de religie toekent. Foucault, die de statistieken van Pinel analyseerde, wijst erop hoe de cijfers voor zichzelf spreken: in het jaar X vindt men nog 50% religieuze waanzin onder de melancholiekers van de Salpêtrière; het volgende jaar wordt dit 33%, en het jaar daarop 18%.⁵¹ Met de religie wordt er een overeenkomst getroffen. Zij zal binnen de muren van de psychiatrische instelling getolereerd worden, ja, eventueel zal men zelfs van haar diensten gebruik maken. Maar zij moet zich laten reduceren tot haar morele inhoud en afstand doen van haar invloed op de passie en op de fantasiewereld van de geestesgestoorden. Wanneer patiënten opgenomen worden die op een pathologische manier met religie bezig zijn, zal de arts hun aanvankelijk vaak moeten verbieden om de religieuze oefeningen mee te maken; hij zal hen van hun devotieboeken beroven en hen verbieden te biechten en te communiceren, tot alle passies en fantasieën die de religie kan opwekken, geluwd zijn.⁵² Maar zodra dit gebeurd is - en het komt weer aan de arts toe hierover te oordelen - kan op voorzichtige wijze de religie opnieuw ingeschakeld worden. Op voorwaarde dat zij het gevoel en de fantasie niet

48. J. GUISLAIN, *Traité sur l'aliénation mentale et sur les hospices des aliénés*, Amsterdam 1826, 2 delen; *Leçons orales sur les phrénopathies, ou traité théorique des maladies mentales*, Gent 1852, 3 delen.

49. ROBACK, *o.c.*, 275-277.

50. J. GUISLAIN, 1852, *o.c.*, deel 3, 493 e.v.

51. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 511-512; *Geschiedenis van de waanzin*, 250-251, waar de 18% evenwel 12% geworden zijn.

52. PH. PINEL, *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie*, Paris An IX, 75-76.

aanspreekt, kan zij zelfs een positieve invloed uitoefenen. Je kan het geluk hebben, aldus Pinel, dat een priester meer overtuigd is van de waarde van een natuurlijke religiositeit dan van exorcismen en dat hij erin slaagt door zijn religieus gezag een halsstarrige patiënt uit bed te halen. Door de troost en de bemoediging die zij kan brengen, kan de religie bijdragen tot het herstel van het geschonden moreel van een geestesgestoorde.⁵³

Tegen deze reductie van de religie tot de garant van een gelaïciseerde moraal is wel enige reactie geweest. Gebruik makend van de restauratie bond Hilarion Tissot in Frankrijk de strijd aan tegen de voortschrijdende medische macht in de psychiatrische instellingen.⁵⁴ Deze merkwaardige figuur, die zelf vier jaar in Charenton opgesloten was geweest, had na een kort verblijf in een trappistenabdij besloten zijn leven in dienst van de krankzinnigen te stellen. Hij stichtte een hele rij privé-instellingen en leidde een actieve campagne tegen de wetsvoorstellen die in 1838 leidden tot de sanctionering van de verantwoordelijkheid van de medicus inzake geestesstoornis.⁵⁵ Veel succes had die actie evenwel niet en de kans die zij had kunnen hebben, werd nog verminderd door de kleurrijke mystisch-profetische verschijning van 'broeder Hilarion'.

Al bij al ontstond er zonder al te veel moeilijkheden een gentlemen's agreement: een religieuze aanwezigheid zal in de psychiatrische instellingen geduld worden. De kloosterorden die zich in de ziekenzorg inzetten, zullen hun roeping mogen beleven in het verzorgen van de huiselijke taken. Een zielzorger mag ter beschikking staan van de patiënten. Maar het zal hun strikt verboden zijn op een terrein te komen dat nu 'medisch' heet.

In Duitsland daarentegen was de strijd heviger. De psychiatrie had er niet zo'n snelle opmars gekend als in Engeland en Frankrijk en bovendien was er vanaf de aanvang scherp tegen de tendens tot overheersing door de medische wetenschap gereageerd door heel respectabele figuren. Kant en Langemann hadden ervoor gepleit dat men filosofen met de verantwoordelijkheid voor geestesstoornissen zou belasten.⁵⁶ In dit spoor zal er een hevige

53. Zie R. CASTEL, *o.c.*, 215-218. Hij resumeert: "C'est seulement si la religion est réduite à son squelette de préceptes moraux qu'elle peut être utile, mais comme simple auxiliaire de la médecine" (217).

54. Zie J. DE MOLDER, *De situatie in Frankrijk*, (de sectie "Hilarion Tissot: een biografie met vraagtekens") in: P. VANDERMEERSCH (red.), *Psychiatrie, godsdienst en gezag. De ontstaansgeschiedenis van de psychiatrie in België als paradigma*, Leuven/Amersfoort 1984, 89-105.

55. R. CASTEL, *o.c.* 216-217.

56. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 140, 524. (Ontbreekt in de Ned. vert.) Hoezeer Kants uitspraken ter zake doorgewogen hebben kan men b.v. aflezen aan de wijze waarop Kraepelin nog aan het einde van de 19de eeuw de medische bevoegdheid verdedigt: "... es dauerte Jahrhunderte, bevor die klare Erkenntnis sich überall Geltung zu erringen vermochte, dass die Seelenstörungen nur vom ärztlichen Standpunkte aus erforscht und erkannt werden können. Noch Kant vertrat die Anschauung, dass zur Beurteilung krankhafter Geisteszustände mehr der Philosoph als der Arzt berufen sei". E. KRAEPELIN, *Psychiatrie: Ein Lehrbuch für Studierende und Aertze*, Leipzig 1896,

polemieken ontstaan tussen Heinroth en Friedreich, waarbij voor het eerst het argument van de lichamelijke bepaaldheid van elke ziekte uitgespeeld zal worden om de psychiatrie aan de bevoegdheid van de arts toe te kennen. Hier zal dan ook het beroep op de fysiologie uitdrukkelijk een materialistische aanval op het spiritualisme worden.⁵⁷

Het minst weten we over de wijze waarop de evolutie zich in Engeland voltrokken heeft. Nochtans heeft zich hier een heel boeiende ontwikkeling in de geschiedenis van de psychiatrie afgespeeld, waarbij de zorg voor de krankzinnigen een uitdrukkelijk religieuze zaak werd. Op het ogenblik dat Pinel zijn hervormingswerk te Bicêtre aanvatte, had William Tuke reeds de ellendige toestanden van de Engelse hospitalen aangeklaagd. Hij was vooral geschokt door het feit dat een geïnterneerde vrouw, die net als hij tot de groep der quakers behoorde, er in mysterieuze omstandigheden was overleden. De quakers (letterlijk: de bevers) wilden de individuele religieuze ervaring, met het irrationele dat ze kan bevatten, respecteren en waren trouwens al vaker geconfronteerd geworden met de dreiging van internering. Daarom vatte Tuke het plan op om dicht bij York een tehuis te bouwen waar geestesgestoorden op menselijke wijze verzorgd zouden worden: de Retreat.⁵⁸

In tegenstelling tot wat Pinel deed, is de aanpak in de Retreat door en door religieus. In het gebouw, waarvan de open ramen een eindeloos zicht bieden op de groene natuur, wil men in het klein een ideale quakermaatschappij in het leven roepen. De bedoeling is de 'gealiënerden'⁵⁹ de pijnlijke ervaring te besparen met mensen van allerlei slag, religieuze overtuigingen en morele opvattingen in de hospitalen bij elkaar geplaatst te worden.⁶⁰ In de kleine gesloten quakergemeenschap van de Retreat daarentegen zal de geesteszieke in alle rust opnieuw de religieuze principes kunnen doorleven die hij zich vanaf zijn jeugd heeft eigen gemaakt.

Op het eerste gezicht is er dus een groot verschil tussen de wijze waarop Tuke en Pinel de organisatie van hun instellingen voor gealiënerden aanpakten. Het beroep op de arts is bij Tuke helemaal afwezig, terwijl er nadrukkelijk beroep gedaan wordt op de genezende krachten van de religie. En toch vindt men in beide gevallen een aantal gelijke structuurelementen: het curatieve van het systeem bestaat in een afzondering uit het gewone leven; er wordt in het klein eigenlijk een ideale maatschappij opgezet, waarin de patiënt zijn plaats moet innemen. Zowel Pinels morele behandeling als de zeer

1-2. Een recente, uitvoerige studie over Kants opvattingen terzake en over de medicalisatie van de zorg voor geestesgestoorden in Duitsland is ons onbekend.

57. ZILBOORG & HENRY, *o.c.*, 434-441; 470-471.

58. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 483-487; ontbreekt in de Ned. uitg.

59. Tuke verkiest deze term, die hij van Pinel overneemt, boven die van 'insane'. Zie M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 494.

60. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 502; *Geschiedenis van de waanzin*, 240.

hiërarchische en paternalistische quakerbroederschap van Tuke hebben dus parallelle bedoelingen. Beide beroepen zich daarenboven op de genezende kracht van de natuur: Tuke beschrijft zijn Retreat uitdrukkelijk als "een huis op het platteland, waar de lucht veel zuiverder is dan in de industriesteden. Je kan er door het raam, waar geen tralies voor staan, zover als je kan kijken akkers en bossen zien."⁶¹ Ook bij Pinel vinden wij het geloof in de genezende kracht van de natuur, zij het minder nadrukkelijk. En na Pinel zal de medische psychiatrie de idee van de morele behandeling, die ze zal blijven toepassen, steeds minder als dusdanig thematiseren, om zich over het lichaam te buigen, en dit zal de nieuwe wijze zijn om de mens als een stukje natuur te bekijken. De opmars van de medische psychiatrie heeft het eigen karakter van de Retreat doen vergeten. Achteraf huldigen de handboeken de instelling, omdat Tuke, net als Pinel, voor de menselijke behandeling van de geestesgestoorden heeft gestreden. Hierbij wordt dan een essentieel element vergeten: het bestaan van de Retreat betekent dat het niet vanzelfsprekend was dat de psychiatrie medisch geworden is.

De hersenen en het lichaam

Toen F.J. Gall, die uit Wenen had moeten emigreren, in het begin van de 19de eeuw het 'schedelonderzoek' of cranioscopie in Frankrijk introduceerde, was het helemaal nog niet duidelijk dat de studie van de hersenen de materialistische reductie van de geest tot het lichaam als gevolg zou hebben. Gall was gewoon doordrongen van de idee dat lichaam en geest samen horen, en daarom wou hij de relatie tussen de vorm van de schedel en een aantal typische karaktertrekken van de betrokkene nagaan. Van deze opvatting heeft ons taalgebruik de uitdrukking 'wiskundeknobbel' overgehouden.

Spurzheim doopte de cranioscopie om tot 'frenologie' en onder die naam werd de theorie erg populair.⁶² Het samengaan van lichaam en geest wordt er steeds nadrukkelijker gesteld. Als je het sterk verspreide werk openslaat van Broussais, de leider van de Franse frenologische school, vind je er een mooie schedel gegraveerd, waarop vaderlandsliefde, eerlijkheid, medelijden en dergelijke netjes gelokaliseerd worden.⁶³ Vanuit een hedendaags standpunt komt dit ietwat komisch voor, doch de bedoeling was destijds dooernstig: men wil op wetenschappelijke basis, door de kennis van de menselijke fysiologie, de realiteit en de innerlijke logica van de morele

61. M. FOUCAULT, *Histoire de la folie*, 492; ontbreekt in de Ned. uitg.

62. Een goed historisch overzicht vindt men, samen met een wijsgerige reflectie op de frenologie als cultuurfenomeen, in G. LANTERI-LAURA, *Histoire de la phrénologie: L'homme et son cerveau selon F. J. Gall*, Paris 1970.

63. F.J.V. BROUSSAIS, *Cours de phrénologie*, Paris 1836.

gevoelens bewijzen. Wij staan dus bij de tegenhanger van het reductionistisch fysiologische opvattingen. Ongetwijfeld, er bestaat al in die tijd een materialistische denkwijze die het heeft over de 'mensmachine', maar die is nog niet vanzelfsprekend verbonden met de natuurwetenschappelijke benadering van de mens. Je kunt best frenoloog zijn en precies daarom overtuigd zijn van de geestelijke waarden van het menselijke bestaan: de orde van de natuur, die door ieder mens is waar te nemen, biedt meer zekerheid bij het geloven in hogere waarden dan ongeloofwaardig geworden kerkelijke gezagsuitspraken.⁶⁴

Bepaalde formuleringen klinken erg verrassend, omdat voor onze oren fysiologisme en materialisme in elkaars verlengde zijn komen te staan. Doch destijds kon baron Jean-Louis Alibert zijn *Fysiologie van de passies, of nieuwe leer van de morele gevoelens* schrijven, waarin hij met de volgende hoofdstelling start:⁶⁵

"Om de mens te kennen, moet men hem zoeken in zijn ziel en niet in de materiële organen van zijn lichamelijk omhulsel. Het is immers in de diepte van de ziel dat men de hoogste en de verhevenste principes van de menselijke filosofie vindt. Daarop berust de grondslag van de moraal."

64. In zijn voorwoord schrijft Broussais ter zake: "Une autre utilité de la phrénologie doit fixer l'attention de l'homme moral. Nous avons des devoirs à remplir dans cette vie; ils ne sont pas chimériques, ces devoirs; les sages les connaissent, mais il leur est assez difficile de les formuler de manière à les rendre sensibles, convaincants pour tout le monde et surtout pour les enfants. Le plus souvent, c'est le prêtre que les familles chargent de ce soin: mais les comprend-il bien lui-même? ne les réduit-il pas, trop souvent, à ce qui est dans l'intérêt de son culte, de sa corporation? sa morale doit-elle être dispensée du contrôle? ne doit-elle pas au moins être mise en balance avec celle de la raison? Je n'ai pas ici le loisir de répondre à ces questions; mais le fait est qu'il y a plus d'un culte sur notre terre, et que les enfants de tous les cultes ont également besoin de la morale du citoyen. Or cette morale, qui est aussi celle de la raison, se trouvera toute formulée dans la phrénologie, et chacun pourra tous les jours se demander à lui-même s'il a rempli tous ses devoirs envers ses supérieurs, envers ses égaux et envers la société' (*ibid.*, VIII-IX).

65. J.L. ALIBERT, *Physiologie des passions ou nouvelle doctrine des sentiments moraux*, Paris 1837, I. Het ietwat tranerige, restauratieve werk van Alibert is misschien wel een typische exponent, maar niet het meest boeiende voorbeeld van de morele bekommernis van de frenologie. Interessanter is terzake F. BERARD, *Doctrine des rapports du physique et du moral, pour servir de fondement à la physiologie dite intellectuelle et à la métaphysique*, Paris 1823; zie vooral pag. 402-418. De stellingname is ook hier overduidelijk: de studie van de fysiologie weerlegt het materialisme: "L'observation attentive de l'homme prouve qu'il y a en nous des instincts de bienveillance, de sociabilité, de sympathie morale, etc. Ces instincts sont des faits primitifs qu'il faut recevoir comme tels" (406). Alleen een filosofie die op de fysiologie steunt, biedt zekerheid; deze idee brengt de auteur tot de volgende prachtige stellingname: "On ne peut sacrifier son temps, ses intérêts les plus chers, ou ses passions les plus douces, à une croyance ou à une morale qu'on désire seulement ou qu'on suppose être vraie. Je ne connais que la foi, la conviction au l'enthousiasme, qui soient des principes d'action. Dieu seul peut donner la première, la philosophie la seconde, et un état peu avancé de civilisation permettre la troisième" (17).

Dit belet hem niet vervolgens in één ruk te stellen dat op de eerste plaats de arts met onderzoekswerk op dit gebied belast moet worden, omdat de fysiologie de sleutel tot de kennis van het innerlijke geeft.

Het is echter vooral in het Duitse taalgebied, dat vanaf 1850 toonaangevend zal zijn op psychiatrisch gebied, dat lichaam en geest tegen elkaar uitgespeeld zullen worden. Wilhelm Griesinger vestigde definitief het gezag van de geneeskunde over de psychiatrie en hierbij stelde hij uitdrukkelijk dat iedere geestesstoornis in wezen slechts een hersenstoornis was. Korte tijd nog werd er gepolemiseerd en stelde men smalend dat men toch 'Grosshirn' en 'Gotthirn' niet mocht verwarren.⁶⁶ Doch het nauwgezette onderzoekswerk, dat dank zij de nieuwe technieken van microscopie mogelijk werd, slaagde erin een aantal psychopathologische beelden met specifieke alteraties van de hersenweefsels in verband te brengen. Vooral de ontdekking dat de toestand van dementie waarop de syfilis uitloopt, veroorzaakt wordt door de microbe die men reeds in de primaire sjanker aantreft, sprak tot de verbeelding: die vorm van waanzin had dus niets te maken met emoties in de geest, maar met een simpele verplaatsing van het 'treponema pallidum' van de geslachtsdelen naar de hersenen. De materialistische optiek wordt in elk geval steeds meer vanzelfsprekend,⁶⁷ terwijl de psychiatrie steeds meer het aanzien van een echte wetenschap krijgt nu zij door nauwkeurige observatie het gebied van de waanzin in een rij goed onderscheiden ziekten heeft weten te verdelen. Als Kraepelin rond de eeuwwisseling de verschillende edities van zijn standaardwerk laat verschijnen, waarin hij op nog steeds lezenswaardige wijze het tableau schetst van de psychische ziekten zoals wij die ongeveer nog steeds onderscheiden, kan hij triomfantelijk schrijven:⁶⁸

"Niemand waagt het nog te betwijfelen, dat geestesstoornissen ziekten zijn, die door een arts behandeld moeten worden. Wij weten nu, dat zij slechts de psychische verschijningsvormen vertegenwoordigen van min of meer fijne alteraties van de hersenen, vooral van de schors van de grote hersenen. Deze kennis geeft aan de psychiatrie duidelijk bepaalde doelstellingen"

66. ZILBOORG & HENRY, *o.c.*, 435.

67. Typisch hiervoor is J. FRIEDREICH, *Historisch-kritische Darstellung der Theorien über das Wesen und den Sitz der psychischen Krankheiten*, Leipzig 1836.

68. "Was noch vor sechzig bis siebzig Jahren mühsam erstritten werden musste, ist heute die selbstverständliche Grundlage unserer Wissenschaft geworden. Niemand wagt es mehr, zu bezweifeln, dass Geistesstörungen Krankheiten sind, die der Arzt zu behandeln hat. Wir wissen jetzt, dass wir in ihnen nur die psychischen Erscheinungsformen mehr oder weniger feiner Veränderungen im Gehirne, insbesondere in der Rinde des Grosshirns, vor uns haben. Mit dieser Erkenntnis hat die Psychiatrie bestimmte, klare Ziele gewonnen, denen sie mit den Hilfsmitteln und nach den Grundsätzen naturwissenschaftlicher Forschung entgegenstrebt". (KRAEPELIN, *o.c.*, 2-3).

Wat door Pinel, de stichter van de medische psychiatrie, werd betwist, wordt nu als een evidentie geponeerd: psychiatrie is eigen lijk het verzorgen van een ziek lichaam. Maar ook precies op dit ogenblik ontdekt S. Freud dat er 'psychoneurosen' zijn, d.w.z. zogeheten 'zenuwziekten' die op duidelijke psychische oorzaken teruggaan ...

Besluit

Het is voldoende bekend hoe de psychiatrie verder evolueerde en welke plaats zij in onze maatschappij heeft ingenomen. Elders heb ik overigens uitvoerig de dubbelzinnigheden besproken die in ons psychotherapeutisch systeem nog steeds meespelen.⁶⁹ Rest me op enkele speciale punten te wijzen die in het bijzonder voor de theoloog van belang zijn. In het debat of de psychiatrie (of ruimer: de psychotherapie) onder medische of wetenschappelijke bevoegdheid moet vallen, speelt de vraag naar de organische bepaaldheid van een geestesstoornis nog steeds een belangrijke rol. Die vraag is ongetwijfeld van belang en zij moet op genuanceerde wijze voor elk ziektebeeld apart beantwoord worden. De wijze waarop men op die vraag insisteert, geeft echter vaak de indruk dat zij moet dienen als een scherm voor een andere vraag, die men liever niet stelt: wat betekent het dat de geneeskunde zich opwerpt als een autoriteit die het menselijk gedrag wil bepalen, precies op een gebied waar het duidelijk niet gaat om het verzorgen van lichamelijk letsel.⁷⁰ En het zoëven geschetste historische verloop leert ons dat de psychiatrie met een dergelijke bedoeling ontstaan is.

De vraag of geestesstoornis al dan niet organisch is bepaald, is historisch bekeken slechts in tweede instantie opgekomen. Hoe belangrijk die vraag op zichzelf ook moge zijn, zij heeft zeker ook gediend om de gevestigde posities te verdedigen. Als eenmaal de geneeskunde zich opgeworpen heeft als het wetenschappelijke gezag dat de ideale levenswijze voor ieder mens kan uittekenen, is het 't best de discussie te concentreren op de wijze waarop het menselijk lichaam functioneert, want dit is een competentie die toch niemand aan de arts kan betwisten. Zo kan een ander element van de medische praktijk dan wel niet ter sprake komen, ook al weet iedere arts hoe belangrijk dit is voor het slagen van een therapie: de wijze waarop affectieve relaties - in psychoanalytische termen gesproken: de overdracht - gehanteerd worden; en

69. P. VANDERMEERSCH, *o.c.*

70. Het gebied van de seksualiteit is een ander typisch voorbeeld waar dit proces heeft plaatsgegrepen; zie G. LANTERI-LAURA, *Lecture des perversions. Histoire de leur appropriation médicale*, Paris 1979.

dit reikt veel verder dan wanneer er expliciet een 'placebo' voorgeschreven wordt.

De eerste vijftig jaar van de psychiatrie, wanneer de vraag naar de lichamelijke bepaaldheid van ziekte nog niet naar voren wordt geschoven, tonen ons op onverhulde wijze het ontstaan van een medische praktijk en een daaraan beantwoordende sociale functie met duidelijke morele kanten. Deze functie zal de arts lang behouden, al zal ze niet meer zo genoemd worden. Dat de arts die functie van de religie heeft overgenomen, is eveneens een feit waar men niet graag op terug zal komen.

Het gevolg is dat er tijdens de Restauratie, wanneer de religie weer een zeker sociaal statuut zal krijgen, een dubbele structuur ontstaat, waarin affectieve relaties via een eigen symboliek opgeroepen en gehanteerd (en vaak gemanipuleerd) worden. Woorden van bemoediging, troost, oproep tot levensverandering en gehoorzaamheid, samengaand met een weliswaar steeds schraler wordend ritueel rond het lichaam, zullen in de kerken blijven functioneren. Maar onder een andere terminologie zal precies op dezelfde gevoelens en wensen ingegaan worden, en vaak op een meer effectieve wijze, binnen de nieuwe medische sector.

Wanneer de moderne geneeskunde en de psychiatrie ontstaan, zijn de menswetenschappen er nog niet. Dus wordt direct met de religie de strijd gestreden, zodat de posities nog enigmatische te onderscheiden zijn. Maar wanneer in het laatste kwart van de 19de eeuw psychologie, psychoanalyse en sociologie ontstaan en zij op hun beurt met het gezag van de wetenschap gaan spreken over die menselijke karakteristiek die men 'de ziel', 'het psychische' of 'het spirituele' kan noemen, ontstaat er een hechte spraakverwarring.

Op de vraag wat deze inflatie van terminologie betekent, gaat men echter zelden in. Het alternatief materialisme/spiritualisme is intussen het belangrijkste onderwerp geworden in het debat tussen geloof en ongelooft. In de menswetenschappen die in de tweede helft van de 19de eeuw hun vlucht zullen nemen, zoals psychologie, sociologie en economie, fungeert dit alternatief van meet af aan als het omstreden punt bij uitstek. Hierdoor wordt de discussie heel effectief weggeleid van het problematische punt bij uitstek: wat betekent het dat er, telkens opnieuw, een nieuwe 'autonome' wetenschap ontstaat die haar eigen taalspel ontwikkelt om over dezelfde realiteit te spreken waarover men het vroeger reeds lang heeft gehad?

Het ontstaan van de psychiatrie betekent het ontstaan van een nieuwe taal en een nieuwe instelling die zich met dezelfde problematiek zal bemoeien als die de religie voorheen verzorgde. Er ontstaan twee instituten, die elk in hun eigen taal over een zelfde realiteit gaan spreken. Met de opkomst van de psychologie zal dit proces zich nogmaals voordoen. En als men daarbij de term 'ziel' steeds meer gaat vervangen door de term 'psyche', moet men zich afvragen of het wel om een taalzuivering gaat, die verschillende objecten terminologisch wil onderscheiden, en niet veeleer om een taalkundige illusie

die wil verbergen dat er rond hetzelfde object twee verschillende praktijken zijn gegroeid.

Men heeft de indruk dat de theologie zich destijds niet bewust is geworden welk proces zich aan het voltrekken was, of dat de theologen die het zich wél realiseerden - zoals Heinroth - geen gehoor vonden. Overigens belandt men, wat het katholieke kamp betreft, meer en meer in een periode die het creatieve denken lam legt en zal uitlopen op de treurige *Syllabus errorum*, waarin de meeste moderne inzichten als 'ketters' veroordeeld zullen worden. Intussen is het proces voortgeschreden en als men zich nu over de situatie buigt, stelt men vaak dat een aantal instanties de sociale, psychologische ... functie van de religie heeft overgenomen. Zonder goed te beseffen wat die woorden precies dekken, waardeert men bovendien het proces vaak als positief: gaat het niet om een uitzuiveren van de religie? Vol ijver gaat men dan zoeken naar het specifieke van de godsdienst, naar datgene wat de religieuze benadering van andere onderscheidt. Vaak geeft men zich echter geen rekening van het feit dat deze vraag mogelijk verkeerd gesteld is, in die zin dat zij misschien een pat-situatie bezegelt. De stelling 'dat religie toch iets anders is dan psychologie' is vaak niets anders dan de weigering je de redenen bewust te worden die de diverse geseculariseerde wetenschappen hebben doen ontstaan. De centrale vraag is of de religie van voor de menswetenschappen dezelfde is als die erna, en of zij bij dit keerpunt haar diepste wezen bewaard heeft of slechts een stel bijkomstigheden, die des te specifiek lijken naarmate zij meer extravagant zijn.

Om die reden is het belangrijk van nabij de elementen te analyseren die de praktijk van de nieuwe menswetenschappen schragen wanneer die op hun wijze het menselijke gedrag willen richten, om te zien in welke mate zij aan de religie herinneren. Bij nader toezien vallen twee elementen bijzonder op, alsook de spanning waarmee zij tot elkaar staan. Dat zijn: het beroep op de orde van de natuur, en een aantal technieken om van binnenin vat te krijgen op het innerlijk van de individuen.

Nu mag men het beroep op de orde van de natuur wel niet zonder meer bestempelen als de overname van een traditioneel religieus thema. Overigens gaat het niet om een idee die altijd deel heeft uitgemaakt van het christelijke wereldbeeld. Vaak wordt in dit verband in een te haastige historische blik één lijn getrokken van de Stoa over Thomas van Aquino naar het heden toe. Toen de 19de eeuw de orde van de natuur inriep om haar gelaïciseerde ethiek te schragen, zal ze zeker niet gedacht hebben dat ze een stukje theologie aan het verwerken was. Vanaf de renaissance wordt de natuurtoestand opgevat als een toestand van geremde animaliteit die door de rede bedwongen moet worden. Deze opvatting blijkt duidelijk in de eerste vormen van geseculariseerd denken die de filosofen van het natuurrecht hebben ingeluid: zij poneerden de noodzaak van een sociaal contract om aan deze wrede toestand een einde te stellen. Doch ook in de theologie werd, ook

als gevolg van de Reformatie en de controversen rond de rechtvaardiging, de natuur steeds meer als de vervallen natuur voorgesteld. Rousseaus 'bon sauvage' en de kreet 'terug naar de natuur' zijn dan ook opvattingen waarmee de romantiek zich tegen de vorige periode afzet. De Thomas-renaissance van de 19de eeuw past dan ook goed in de tijdgeest, alsook het nieuwe feit dat officiële kerkelijke documenten zich op de 'natuurwet' zullen beroepen om hun uitspraken te funderen.⁷¹ Doch ook al was de fascinatie door de kosmos niet altijd even geprononceerd in de christelijke traditie, dit neemt niet weg dat het gevoel ingeschakeld te zijn in een harmonische natuur heel vaak als een stuk religieuze beleving bestempeld is. Als men dan de rituelen ziet waarmee de opkomende geneeskunde de zieke mens weer in de harmonie van de kosmos wil invoegen - een heel pittoreske studie over het ontstaan van de hydrotherapie en de kuuroorden zou hier niet misstaan - stelt men zich de vraag: ontbreekt hier méér dan de religieuze terminologie? Bij de materialistische omduiding van het fenomeen zal men tegen het eind van de 19de eeuw wel gaan vergeten dat het verzorgen van een ziek lichaam eigenlijk een ritus is die lichaam en geest betreft. Het is evenwel geen toeval dat de humanistische psychologie reageert tegen een eng-somatische medische benadering van de geestesstoornis en opnieuw het thema van de natuur en de waarden die men er in geschreven vindt, in quasi-religieuze bewoordingen ter sprake brengt, en dat de antipsychiatrie vaak uitmondt in mystieke beschouwing.

Het ontstaan van de psychiatrie leert ons echter tevens dat het beroep op de natuur niet het enige element is waarop de nieuwe menswetenschappen hun efficiëntie baseren. Pinel spreekt eigenlijk weinig over de natuur; heel zijn aandacht gaat naar de 'morele behandeling'. Hier vinden wij het tweede element dat van nu af aan de relatie tussen arts en patiënt zal bepalen: de greep op het intrapsychische. Nu is het wel zo dat dit element steeds minder ter sprake gebracht zal worden, terwijl alle woorden gereserveerd worden voor het spreken over de natuur. Doch, dit is wellicht het punt: werd het thema van de natuur niet bespeeld om de manipulatie van die innerlijke krachten te verbergen waaraan Freud de naam zal geven: de affectieve overdracht?

En hier ontmoeten wij opnieuw de religie. Van oudsher zijn de religies een systeem van symbolen, ritussen en instituties waarin de affectieve overdracht een belangrijke rol speelt. Het is niet voor niets dat men in de religies vaders en moeders, broeders en zusters vindt, en dat er gesteld wordt dat de geest ontstaat uit de verhouding tussen de vader en de zoon. Precies daardoor kon de godsdienst het innerlijk van de mens beroeren. Het is dan ook niet toevallig dat men bij het tanen van het kerkinstituut naar nieuwe instanties

71. J. FUCHS, *Lex naturae: Zur Theologie des Naturrechtes*, Düsseldorf 1955, 9-12.

zocht die de uiterlijke greep van het recht kunnen aanvullen met een leiding die het innerlijk van de mens aanpakt.

Is de religie nog iets anders? Heeft het nog zin haar een eigen bestaan te laten leiden nu andere instanties zoveel van haar overgenomen hebben? Of is het voortbestaan van de kerk slechts een Galapagos-fenomeen, terwijl de levende kern van wat vroeger 'religie' heette zich nu onder andere benamingen verder ontwikkelt? Al twee eeuwen is die vraag gesteld en reeds Schleiermacher wist treffend te vertolken dat indien het voor de theoloog zinvol blijft op verstandige wijze het absolute ter sprake te brengen, deze dienst slechts kan geschieden voor 'het mausoleum van de religies'.⁷² Voor we op die vraag ingaan zou echter geschetst moeten worden op welke wijze het ontstaan van de psychologie, vervolgens van de psychoanalyse, van de pastoraalpsychologie en van de humanistische psychologie de problematiek verder hebben doen evolueren, maar tevens minder doorzichtig hebben gemaakt. Maar dit wordt dan een ander verhaal.

72. FR. SCHLEIERMACHER, *Ueber die Religion*, II, 122.